

**ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕМПОРАЛЬНУ ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ.
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРАВОЗАСТОСОВНИЙ ДОСВІД**

У роботі проведено дослідження темпоральних проявів правової визначеності у здійсненні судочинства. Вивчено стан міжнародної судової практики з цього питання. Здійснено порівняльний аналіз національного судочинства та практики Європейського суду з прав людини щодо своєчасного розгляду справ. Вказано на наявні у нашій країні недоліки стосовно застосування судами правових актів у зворотному порядку в часі, не оприлюднених норм і таких, які не відповідають принципу якості законодавства.

Ключові слова: часова визначеність, нечинний закон, судовий прецедент.

В работе проведено исследование темпоральных проявлений правовой определенности при осуществлении судопроизводства. Изучено состояние международной судебной практики по этому вопросу. Осуществлен сравнительный анализ национального судопроизводства и практики Европейского суда по правам человека по своевременному рассмотрению дел. Указано на существующие в нашей стране недостатки по применению судами правовых актов в обратном порядке во времени, не обнародованных норм и таких, которые не соответствуют принципу качества законодательства.

Ключевые слова: временная определенность, недействующий закон, судебный прецедент.

The work investigates the temporal manifestations of legal certainty in the implementation of legal proceedings. The state of international judicial practice on this issue has been studied. A comparative analysis of the national legal proceedings and the practice of the European Court of Human Rights on the timely examination of cases was carried out. It is pointed out the shortcomings existing in our country on the application by the courts of legal acts in the reverse order in time, unannounced norms and those that do not correspond to the principle of the quality of legislation.

Key words: temporary certainty, invalid law, judicial precedent.

Вступ. Право на справедливий судовий розгляд гарантоване ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, прийнятою європейською спільнотою у 1950 р. Органом, покликаним втілювати у практичні рішення принципи цього міжнародного документа, є Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Трактуючи поняття справедливого судівництва, що відбувається на засадах верховенства права. Одним із засадничих елементів верховенства права є принцип юридичної визначеності, який може трактуватися в різних аспектах. Насамперед, це законність, конкретність і правова очікуваність як правових актів, так і правозастосовних вердиктів. Вони мають бути чіткими, зрозумілими та недвозначними. Також правова певність передбачає повагу до принципу *res judicata* – незмінності остаточних (таких, що набрали чинності) рішень суду. Це означає, що учасники судового спору не мають права вимагати перегляду остаточного й обов’язкового рішення суду просто тому, що вони мають на меті добитися нового слухання справи та нового її вирішення. Повноваження вищих судових органів стосовно перегляду мають реалізовуватися для виправлення судових помилок і недоліків судочинства, але не

для здійснення нового судового розгляду. Перегляд не повинен фактично підміняти собою апеляцію, а сама можливість існування двох поглядів на один предмет не є підставою для нового розгляду. Винятки з цього принципу можуть мати місце лише за наявності підстав, зумовлених обставинами важливого та вимушеного характеру [1, п. 52].

Власне юридична певність як одна з основоположних засад гарантування особи реалізації конвенційного права на справедливий і своєчасний суд є елементом засадничого принципу верховенства права. Цей принцип передовсім спрямований на забезпечення пріоритету законних інтересів, прав і свобод людини в суспільстві. Інтереси конкретної особи повинні враховуватися, захищатися першочергово і мати перевагу над суспільними та державними інтересами. Саме з урахуванням цього мають вибудовуватися правові механізми взаємовідносин людини з органами публічної влади всіх рівнів. Подібні концептуальні погляди, які нині стали загальноприйнятими принципами, доктринально напрацьовувалися досить довго і відтворюють еволюцію наукових підходів численних дослідників до змісту й істотних елементів коментованого поняття. Зокрема, до складників верховенства права належить визначеність повноважень владних структур. Це, насамперед, означає чіткий розподіл повноважень між гілками державної влади, який відіграє провідну роль у побудові політичної системи держави, забезпечує злагодженість та ефективність функціонування апарату держави, що є так само важливим для належного забезпечення реалізації та захисту прав людини. Закон має чітко визначати межі дискреції у діяльності публічних органів і порядок її реалізації. Характер поведінки влади, попри неможливість врегулювати всі можливі випадки, повинен мати ознаки визначеності та передбачуваності залежно від того, яке саме питання розглядається. Ще однією з гарантій принципу правової визначеності певною мірою є розподіл повноважень на основі системи стримувань і противаг з огляду на те, що він перешкоджає внесенню надто частих і свавільних змін до позитивного права [2, с. 160–161], що гарантує його стабільність у часі.

До основних засад правової визначеності в контексті її узгодження з принципом верховенства права мусимо віднести необхідність забезпечення якості закону, його відповідності актам вищої юридичної сили, зокрема конституційним нормам, міжнародним договорам. Якість закону також зумовлюється його узгодженням із загальними принципами права, такими як гуманність, справедливість, пропорційність тощо. У часовому сенсі якість правової норми виявляється у її стабільній дії, зрозумілості, однозначності та сталості, незворотності застосування, доведення до суб'єктів, на яких вона поширюється. Всі ці вимоги достатньо обгрунтовані та належним чином зафіксовані у європейських і світових теоретичних працях та закріплені у відповідному міжнародному і зарубіжному законодавстві та правозастосовній практиці.

Юридична визначеність також повинна проявлятися і в темпоральному сенсі. Неприпустимим є застосування законодавства, що не було своєчасно оприлюднене, правові норми не мають регулювати взаємини учасників, які мали місце до їхнього прийняття. Законодавство та судові вердикти у цьому відношенні мусять відповідати засадам їхньої передбачуваності, очікуваності та стабільності. Непередбачувана та необгрунтована зміна правових приписів, зазвичай, призводить до порушення права особи на справедливість стосовно її правового статусу, відтак вважається порушенням ст. 6 Конвенції.

Одним зі складників змісту права особи на справедливий суд є своєчасний розгляд судової справи. Тож важливим завданням для усіх світових легіслатур, включаючи українську, є розробка та практичне впровадження надійного механізму захисту права на додержання розумних строків процесу. То є значним елементом права на чесний захист, адже досить часто сама невиправдано тривала протяжність судового розгляду становить сутність правопорушення. Навіть отримавши правильне по суті рішення, особа може бути визнана потерпілою, позаяк це рішення вже не має для неї значення або обставини змінилися настільки, що правозастосовний вердикт втратив актуальність. На цей аспект звертає увагу ЄСПЛ, оскільки відсутність зазначених юридичних гарантій становить «велику небезпеку» для верховенства права, коли у межах національних правових систем трапляються «надмірні затримки у здійсненні правосуддя», щодо яких сторони у провадженні не мають ніяких національних засобів захисту порушеного права [3, с. 32].

Постановка завдання. Ст. 6 Конвенції передбачає, що суд повинен виносити рішення як у кримінальній справі, так і у цивільній упродовж розумного строку. Йдеться про вимогу для всіх судових розглядів. У цивільній справі швидкість процесу, яку вимагають від суду, спрямована на уникнення стану тривалої невизначеності, що може тлумачитися як відмова в правосудді. Конвенція спонукає держав-учасниць вживати всіх відповідних заходів, щоб своєчасно відправляти правосуддя. Точкою відліку (*dies a quo*) тривалості провадження вважається дата, коли судова

влада прийняла позовну заяву, причому остаточним терміном (*dies ad quem*) є дата винесення рішення, який вирішує спір [4]. Також до складу розумного строку включається і період виконання остаточного судового рішення.

Питанням правової визначеності, у т. ч. в темпоральному аспекті, були присвячені дослідження таких вчених, як М.В. Буруменський, Ю.Г. Барабаш, Б.В. Малишев, Ю.М. Тодика, С.В. Шевчук, Л.В. Борисова, Н.С. Кузнєцова, П.М. Рабінович, І.С. Піляєв, Н.Ю. Сакара, В.П. Паліюк, В.В. Городовенко, Е.Л. Тригубов. Утім, зазначена проблематика у вітчизняній науковій літературі ще недостатньо висвітлена. Особлива увага має бути приділена розробці теоретичних механізмів обрахування розумності строків, враховуючи ті чи інші об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливають на тривалість процесу. Також, з огляду на те, що Конвенція є живим механізмом, який динамічно розвивається, важливим є концептуальне напрацювання характеристик принципу належної певності правових норм і судових рішень у темпоральному вимірі. Відтак метою статті є аналіз національного та міжнародного законодавства, правозастосовної практики в царині своєчасності правосуддя, очікуваності та певності застосування юридичних приписів, адаптування критеріїв, вироблених практикою ЄСПЛ у його вердиктах, у т. ч. проти України. На цій основі будуть запропоновані конкретні заходи для покращення дієвості й ефективності національної правової системи.

Результати дослідження. На будь-які види судових розглядів справи поширюється поняття «розумного строку», передбаченого у ст. 6 Конвенції. Вимагаючи дотримання цього строку, підкреслюється значення, яке приділяється тому, що правосуддя не відправляється із запізненнями, здатними скомпрометувати його ефективність і правдоподібність [5, п. 38]. ЄСПЛ наголошує, що тільки повільність (тяганина), яка закидається державі, може привести до висновку про те, що не дотримано «розумного строку» [6, п. 23–24]. Тимчасові затримки в судочинстві не тягнуть за собою міжнародно-правової відповідальності договірної держави за умови, що нею вжито необхідних і можливих заходів. У подібному випадку законно тимчасово встановити певний порядок розгляду справ, заснований на їх невідкладності і важливості. Нагальність спору, однак, збільшується з часом, отже, якщо криза триває, такі засоби виявляються недостатніми, і держава повинна вибрати інші засоби, більш ефективні, щоб відповідати вимогам ст. 6 п. 1. На думку Суду, той факт, що такі ситуації перевантаження стали поточними, не повинен служити виправданням надмірної тривалості судового розгляду [7, п. 40].

За великим рахунком, підстави зволікання та затягування процесу можуть визнаватися різними. Так, у справі «Морейра де Азеведо проти Португалії» [8] було встановлено, що «розумний час» був перевищений. Суд майже не просунувся з 26 травня 1980 р. до 05 липня 1982 р., а час, упродовж якого тривав медичний огляд заявника, був надмірним. На переконання ЄСПЛ, держава несе відповідальність за всіх, на кого поширюється її влада, а не лише за судові органи. Відтак Суд не взяв до уваги твердження уряду, що значна затримка у розгляді справи була спричинена браком ефективності кафедри медичного факультету «Порту», а не бездіяльністю судових органів. Було додатково вказано, що Суд не враховує різних труднощів, які іноді сприяють затримці слухання справ у національних судах і пов'язані з різними факторами. Він пам'ятає про реформи, що проводилися Португальською державою щодо організації органів розслідування. Тим не менше, уряд не зміг показати, які практичні й ефективні заходи португальське законодавство у цій справі передбачало для прискорення процесу (п. 73–74).

В українській судовій системі подібні затримки є звичайнісінькою справою, і практично ніхто цим питанням не переймається. Відтак можна стверджувати, що численні рішення національних судів априорі є такими, які порушують право людини на своєчасне правосуддя. До прикладу, у справі № 553/4454/15-ц про визнання наказу незаконним і відшкодування моральної шкоди провадження триває уже майже 3 роки, винесене лише рішення суду першої інстанції, яке оскаржується [9]. Понад півтора року тривала судово-психологічна експертиза, проведення досліджень у межах якої жодним чином не контролювалися місцевим судом, а після надходження експертного висновку ще близько року відбувалося вирішення спору. Враховуючи «швидкість» винесення судових вердиктів Верховним Судом, рішення набуде статусу остаточного ще через дуже тривалий час, аби бездіяльність держави можна було б оскаржити до ЄСПЛ. Слід зважати на те, що між прийняттям скарги ЄСПЛ і розглядом справи по суті за практикою Суду минає 5–6 років, тож захист права людини на своєчасне судочинство виглядає абсолютно примарним. На це, власне, і розраховують очільники держави та судової системи, адже застарілість інтересу особи коштує набагато дешевше, ніж реформування системи, що існує.

Між тим, у грудні 2017 р. вступили в дію нові процесуальні кодекси, які, як вважалося, розроблені за європейськими принципами. Стосовно строків розгляду цивільних справ, враховуючи

різні механізми, пов'язані з підготовчим провадженням та іншими процедурами, час «розумного» розгляду спорів значно збільшився. Але де-факто жоден з українських судів наразі не дотримується навіть таких тривалих строків розгляду справи. Не варто навіть наводити конкретні приклади, достатньо подивитися статистичні дані, аби переконатися у нехтуванні судочинством приписами як національного процесуального закону, так і міжнародного – ст. 6 Конвенції. Найбільш популярними відмовками є перевантаженість суддів з огляду на їхній недобір у конкретному суді, відпустки тощо. Однак за принциповою позицією ЄСПЛ це аж ніяк не впливає на оцінку поведінки держави і не тягне прийняття її доводів. Як вже вказувалося, держава несе відповідальність у сфері затягування правосуддя з огляду не лише на дії судів, а й інших осіб, які перебувають під її юрисдикцією. Тож має бути відповідальність за бездіяльність органів, покликаних формувати суддівський корпус, забезпечувати його організаційно (Вищої кваліфікаційної комісії суддів, Державної судової адміністрації). І така відповідальність повинна бути не лише на міжнародно-правовому рівні (вона застосовується виключно до держави-відповідача), а й на національному – до безпосередніх винуватців. Це сприятиме авторитету України і покаже, що держава намагається виправити досить негативну ситуацію. Поки що подібних кроків не спостерігається.

ЄСПЛ, кваліфікуючи діяння як порушення припису конвенційної ст. 6 щодо своєчасності судового розгляду як одного з основних критеріїв дотримання «розумного строку», вказує на важливість справи для заявника. Особливо не надмірна тривалість процесу має визначальне значення у трудових спорах, які за своєю правовою природою потребують найшвидшого вирішення [10, п. 17]. Встановлюючи необхідність особливої старанності під час процесу в трудових спорах, ЄСПЛ зазначає, що навіть наявність окремих складностей у спорі не може бути нормальним поясненням надмірної довжини розгляду. Дійсно, спроба сторін щодо примирення може призвести до деякої затримки, за яку держава не є відповідальною, але цього не можна сказати про періоди бездіяльності [11, п. 18]. Працівник, який вважає себе таким, що перебуває у підвищеному стані з вини роботодавця, має значний особистий інтерес у швидкому отриманні судового рішення про законність цього заходу [12, п. 72].

Подібної позиції ЄСПЛ дотримується також у розгляді заяв проти України, у яких йдеться про невинуватливу тривалість трудових спорів. Наприклад, у справі «Хурава проти України» Суд, повторивши, що у розгляді цих категорій справ вимагається особлива сумлінність, визнав період, який тривав понад дев'ять років і десять місяців у судах трьох інстанцій, надмірним і таким, що не відповідав вимозі «розумного строку» [13, п. 18, 22]. Нині особливо чутливі справи за трудовими спорами працівників і роботодавця, включаючи позови про незаконність звільнення з роботи, роками розглядаються українським судочинством, що аж ніяк не надає авторитету національній правовій системі. Скажімо, справа № 553/4211/15-ц [14] у спорі про незаконність звільнення працівника та поновлення його на роботі триває вже майже три роки.

Втім, права певність справедливого судочинства у часовому вимірі не зводиться виключно до своєчасного розгляду справи. Конвенційна ст. 6, приписуючи оперативність судового процесу, також закріплює більш загальний принцип – належного відправлення правосуддя. Поведінка влади повинна відповідати справедливому балансу, який має встановлюватися між різними аспектами цієї основної вимоги [15, п. 39]. Відтак темпоральна визначеність правосуддя стосується не лише своєчасності судового розгляду справи та виконання остаточного рішення. Вона охоплює значно ширше коло питань, включаючи передбачуваність та очікуваність юридичних норм і правозастосування, незворотність рішень (спрямованість їх у майбутнє), неможливість застосування актів, які не були доведені до відома людини, або поширення їхньої дії на відносини, що існували до прийняття таких норм (застосування закону заднім числом). Високі Договірні Сторони мусять організувати свою правову систему у такий спосіб, щоб забезпечити дотримання вимог про здійснення справедливого судочинства (зокрема в частині регулювання робочого навантаження) [16, п. 67], включаючи й обов'язок вирішити спір упродовж розумного строку [17, п. 74].

Суттєвою ознакою темпоральної визначеності є неможливість застосування правових актів, що не були своєчасно доведені до відома осіб, стосовно яких вони застосовуються. У правотворчій площині тут, здавалося б, все чітко прописано і зрозуміло. Конституція України (ст. 57), як і правові приписи міжнародного права, встановлює, що закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними. Але то в теорії. На практиці в українському просторі постійно вбачаються випадки застосування актів, що не були ніколи оприлюднені або опубліковані яких відбулося вже після моменту застосування. Йдеться переважно не про зако-

ни, а про акти підзаконної юрисдикції, які видаються численними органами публічного врядування у сфері власної компетенції. Ці органи практично нехтують конституційним приписом, питання щодо оприлюднення їхніх актів жодним чином ними не контролюється. Позаяк вказані суб'єкти владних повноважень уособлюють у різних іпостасях українську державу (або місцеве самоврядування), цілком очікувано у нинішніх умовах спостерігається поблажливе ставлення до них з боку національних судів. На жаль, останні, якщо і ставлять питання про чинність акта, який використовують як підставу для свого вердикту, презумують його оприлюднення, позаяк сторона у спорі не довела протилежне. То абсолютно не правовий і дискримінаційний підхід. Має передбачатися, що орган влади повинен довести оприлюднення правової норми перед тим, як її застосовувати. У разі не доведення цього факту вона не може бути застосована. Саме такий підхід відповідає європейському принципу темпоральної визначеності закону як елементу верховенства права.

Але такі дії, як вважає національна судова система, є обтяжливими для неї. Навіть встановивши, що правовий акт був опублікований, суди постійно його застосовують для регулювання тих відносин, які виникли та розвивалися до моменту оприлюднення, тобто під час нечинності (за Конституцією) відповідного припису. Наприклад, у рішенні Великої Палати Верховного Суду у справі № П/9901/119/18 було встановлено, що Наказ Вищої кваліфікаційної комісії суддів України № 24 був опублікований на сайті комісії 28 квітня 2017 р. То беззаперечний факт. Але, попри це, суд застосував цей документ як правову підставу для опосередкування відносин між фізичною особою та Комісією, які відбувалися на початку квітня 2017 р. [18]. І зовсім невідомо, чого у цьому рішенні було більше: відвертого нехтування Основним Законом і конвенційними вимогами чи надзвичайної лояльності та прихильності судового органу до влади.

З указаною проблематикою тісно пов'язане питання застосування правових актів «заднім числом». За правилом ст. 58 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Як правильно вказав М.І. Козюбра, це правило покликане поставити заслін утиску прав і свобод людини з боку влади. Така його спрямованість робить названий принцип важливою гарантією безпеки людини, її довіри до держави [19, с. 25]. Таким чином, основна мета зазначеного принципу відносить його до найважливіших елементів верховенства права, і то підтверджується міжнародною судовою практикою. Втім, зазначене правило, попри його верховенство, не набуло абсолютного характеру в нашій легіслаурі. У численних актах, особливо на рівні Постанов КМУ та наказів органів центральної виконавчої влади, вказується, що вони мають зворотню дію в часі. Більше того, Конституційний Суд України фактично заборонив автоматичне застосування винятку з принципу незворотності до юридичних осіб [20]. Мотивацією такого підходу було те, що згадувана ст. 58 Основного Закону перебуває у розділі, який стосується прав громадян. У такий спосіб рішення КСУ дозволило зворотню дію норм права щодо юридичних осіб в усіх випадках за окремою вказівкою. Це означає суттєве розширення змісту поняття «*lex retro agit in mitius*» винятку з принципу незворотності дії закону в часі і надання можливості законодавцю шляхом спеціальної вказівки надавати зворотню дію будь-яким нормативно-правовим актам, що є неправильним. З огляду на суперечливість і неоднозначність українського законодавства з погляду міжнародних принципів велике значення для формування національної практики мають прецедентні рішення ЄСПЛ, які дотримуються чіткої позиції: зворотна дія закону (у широкому його розумінні) можлива лише у виняткових випадках, коли це зумовлено цілями відповідного законодавства та якщо законні очікування тих, на кого воно поширюється, належним чином забезпечені.

Окремою проблемою є питання про ретроактивну дію в часі судових рішень, у т. ч. і тих, які за законом мають прецедентний характер. Судові правоположення (правові позиції) містяться в різноманітних актах судів і є певними загальними правилами, що в одних випадках визнані нормами права, а в інших, попри відсутність такого визнання, фактично наближені до статусу норм, виконуючи функції тлумачення чи конкретизації норм. Водночас різні погляди на природу судових правоположень є до певної міри визначальними у спробі з'ясувати характеристики їхньої темпоральної дії [21, с. 2]. У британському законодавстві загальноприйнятним є зворотне застосування судових прецедентів [22, с. 131–132]. Натомість ЄСПЛ дотримується позиції про перспективну дію своїх рішень. Неоднаковими є і доктринальні підходи до цього питання. Якщо стосовно перспективної дії судових правоположень жодних різнобачень не виникає, то їхня ретроспективність викликає дискусію. Власне, таке застосування прецедентів у часі зводиться до можливості зворотного поширення на всі факти, що існували до їх створення, або лише на оцінку

фактів, які існували до їх створення, але за умови, що остаточне судове рішення ще не винесене на момент оголошення нової прецедентної норми [23, с. 32]. Окремі науковці категорично заперечують необхідність взагалі застосування прецеденту «заднім числом» [24, с. 270–275], інші пропонують обмежувати сферу дії правотлумачних положень лише незавершеними справами [25, с. 94]. Водночас, наприклад, Л. Фуллер виступав за широке застосування прецеденту в часі, зауважуючи, що прагнення дотримуватися прецедентного права зменшує можливість негативних наслідків його зворотної дії [26, с. 145].

На наш погляд, для національної правової системи найбільш прийнятним правовим підходом має бути певне обмеження темпоральної дії судових рішень стосовно минулого. Суддівське тлумачення повинне діяти вперед, хоча повною мірою має стосуватися фактів, які мали місце до його винесення, але до прийняття остаточного судового рішення. Бо за логікою, саме задля вирішення цієї конкретної справи, спірні відносини за якою відбулися раніше, і призначене формулювання відповідного судового правоположення. Виняток із загалом перспективної дії судових тлумачень може бути зроблений для окремих рішень Конституційного Суду та, можливо, Верховного Суду, але такі винятки, як і підстави їхнього запровадження, мусять бути чітко прописані в законі та мати узгодженість з основними засадами темпоральної визначеності міжнародного права.

З проведеного дослідження можна зробити такі **висновки**. Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає як елемент справедливого судочинства необхідність дотримання часової визначеності у розгляді справ. Це, передовсім, означає, що процес має тривати упродовж розумного строку, без невинуватих і безпідставних затримок. Розумним вважається час, який визначається, виходячи з конкретних обставин справи: її складності, важливості предмета для заявника, правомірності дій учасників спору, правозастосовних органів. Також елементами темпоральної певності судового рішення є очікуваність правозастосування, здійснення правосуддя на підставі стабільного законодавства, яке є чинним, і незастосування його в ретроспективному порядку. Як наведено у праці, вказані чинники, що давно ефективно застосовуються у Європі, не набули належного врахування в Україні. Даються взнаки й об'єктивні, і, головне, суб'єктивні обставини. Слід радикально змінити пріоритети національної правової системи. Лише тоді, коли вона як у правотворчій, так і у правозастосовній діяльності буде спрямована на гарантування права конкретної людини, а не на захист системи, відбудеться наближення нашої держави до світових демократичних підходів у досліджуваній сфері.

Список використаних джерел:

1. Рішення ЄСПЛ від 24 липня 2003 р. у справі «Рябих проти Росії», заява № 52854/99. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/new/003.htm>.
2. Радбрух Г. Філософія права / пер. з нім. К.: Тандем, 2006. 316 с.
3. Шевчук С.В. Захист права на додержання розумних строків судового провадження: європейський досвід та українські реалії. Вісник Верховного Суду України. 2006. № 8. С. 31–36.
4. Де Сальвіа Микеле. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 гг. / перевод с франц. А.А. Жукова, Г.А. Пашковская. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 1072 с. URL: <https://coollib.com/b/323478>.
5. Рішення ЄСПЛ від 20 лютого 1991 р. у справі «Вернілло проти Франції» (Vernillo v. France), заява № 11889/85. URL: <http://echr.ketse.com/doc/11889.85-en-19910220/>.
6. Рішення ЄСПЛ від 13 липня 1983 р. у справі «Циммерманн і Стейнер проти Швейцарії» (Zimmermann and Steiner v. Switzerland), заява № 8737/79. URL: <https://www.informea.org/sites/default/files/court-decisions/COU-157036.pdf>.
7. Рішення ЄСПЛ від 07 липня 1989 р. у справі «Юніон Аліментарія Сандерс С.А. проти Іспанії» (Union Alimentaria Sanders S A v Spain), заява № 11681/85. URL: <http://echr.ketse.com/doc/11681.85-en-19871211/>.
8. Рішення ЄСПЛ від 23 жовтня 1990 р. у справі «Морейра де Азеведо проти Португалії» (Moreira de Azevedo v. Portugal), заява № 11296/84. URL: <https://swarb.co.uk/moreira-de-azevedo-v-portugal-echr-28-aug-1991/>.
9. Рішення Ленінського районного суду в м. Полтаві у справі № 553/4454/15-ц від 27 червня 2018 р.
10. Рішення ЄСПЛ від 24 травня 1991 р. у справі «Вокатуро проти Італії» (Vokatur v. Italy), заява № 11891/85. URL: <http://echr.ketse.com/doc/11891.85-en-19910524/>.

11. Рішення ЄСПЛ від 26 лютого 1993 р. у справі «Тревизан проти Італії» (Trevisan v. Italy), заява № 13688/88. URL: <http://echr.ketse.com/doc/13688.88-en-19930226/view/>.
12. Рішення ЄСПЛ від 27 червня 1990 р. у справі «Обермейєр проти Австрії» (Obermeier v Austria), заява № 11761/85. URL: <https://swarb.co.uk/obermeier-v-austria-echr-28-jun-1990/>.
13. Рішення ЄСПЛ від 08 квітня 2010 р. (остаточне від 08 липня 2010 р.) у справі «Хурава проти України», заява № 8503/05. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_761.
14. Справа № 553/42115-ц. Архів Ленінського районного суду м. Полтави за 2015 рік.
15. Рішення ЄСПЛ від 12 жовтня 1992 р. у справі «Боддерт проти Бельгії» (Boddaert v. Belgium), заява № 12919/87. URL: <http://echr.ketse.com/doc/12919.87-en-19921012/view/>.
16. Рішення ЄСПЛ від 09 грудня 1994 р. у справі «Шоутен і Мелдрум проти Нідерландів» (Schouten et Meldrum v. the Netherlands), заяви № 19005/91; 19006/91. URL: http://www.menschenrechte.ac.at/orig/95_1/Schouten.pdf.
17. Рішення ЄСПЛ від 25 березня 1999 р. у справі «Пелісьє і Сассі проти Франції» (Pélissier and Sassi v. France), заява № 25444/94. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/e092c3/pdf/>.
18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 червня 2018 р. у справі № 800/333/17(П/9901/119/18).
19. Окрема думка судді Конституційного Суду України М.І. Козюбри до Рішення Конституційного Суду України у справі за зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення 162 ч. 1 ст. 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів). Вісник Конституційного Суду України. 1999. № 2. С. 25.
20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення ч. 1 ст. 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) 09 лютого 1999 р. № 1-рп/99. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99>.
21. Пушняк О.В. Дія у часі судових правоположень. Теорія і практика правознавства. 2015. Вип. 1 (7). С. 1–22.
22. Кросс Р. Прецедент в англійском праве / пер. с англ. под общ. ред. Ф.М. Решетникова. М.: Юрид. лит., 1985. 238 с.
23. Богдановская И.Ю. Прецедентное право. М.: Наука, 1993. 239 с.
24. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. К.: Реферат, 2007. 640 с.
25. Магазинер Я.М. Избранные труды по общей теории права / отв. ред. А.К. Кравцов. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. 352 с.
26. Фуллер Лон Л. Анатомия права. К.: Сфера, 1999. 144 с.